

УДК 343.2

П. С. Берзін,

докт. юрид. наук, професор кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В. О. Гацелюк,

канд. юрид. наук, заступник завідувача секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

Робота присвячена дослідженню ознак суб'єкта злочину, проаналізовано вікові критерії суб'єкта злочину, його обов'язкові та додаткові ознаки. Висловлено критичне ставлення до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запровадження заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб».

Ключові слова: злочин, суб'єкт злочину, осудність, обмежена осудність, неосудність, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, спеціальний суб'єкт злочину, юридичні особи як суб'єкт злочину.

З розвитком людства визначення того, хто вчинив злочин і підлягає за нього певному покаранню, проходило відому «еволюцію» (починаючи із тварин, які заподіювали шкоду господарству, і закінчуючи неживими предметами, що заподіювали шкоду людині, закликали до певних вчинків (наприклад, повстання) і навіть (в епоху середньовіччя) були залучені до чаклунства і потойбічних сил. Проте визнання на певному етапі розвитку кримінального права злочином діяння саме як вольового акту фактично «звучило» зміст суб'єкта злочину лише до людини (фізичної особи), наділеної «відповідальною волею»¹, що виключало кримінальну відповідальність однієї людини за дії іншої (наприклад, батьків за дітей). Отже, на теоретичному і нормативному рівнях виникали питання, пов'язані з визначенням ознак

---

¹ Див.: Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части [Текст]. – Киев ; Пб. ; Харьков : Юж.-Рус. Книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1903. – С. 108.

суб'єкта злочину, їх змістовною характеристикою, а саме: про поняття «особистої відповідальності суб'єкта», здатність юридичної особи вчиняти злочин, доцільність притягувати до кримінальної відповідальності батьків за вчинки дітей, господарів за заподіяну тваринами шкоду², керівників підприємств за виробництво і реалізацію шкідливої продукції, жебраків за шкоду, заподіяну потребою прогодувати себе, тощо.

У КК 1960 р. поняття «суб'єкт злочину» взагалі не вживалося, а у КК 2001 р. положення, що стосуються суб'єкта злочину виділені у самостійний розділ IV під назвою «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)».

З огляду на сучасний стан української кримінально-правової науки основні проблеми, які стосуються суб'єкта злочину, можна звести до такого: можливість чи неможливість визнання суб'єктом злочину юридичних осіб, а також доцільність визнавати суб'єктом злочину фізичну особу в разі, коли такий злочин вчиняється від імені юридичної особи, на підставі спеціального розпорядження колегіального органу такої юридичної особи тощо; можливість зміни (у бік зниження чи, навпаки, підвищення) віку, з якого настає кримінальна відповідальність; зміна змісту осудності та неосудності особи залежно від вікових, професійних чинників; подальша конкретизація на законодавчому рівні поняття обмеженої осудності особи; визнання спеціальним суб'єктом злочину окремих категорій осіб та ін.

У КК України встановлено, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18). Ураховуючи наведене у ст. 24 ЦК України визначення фізичної особи як людини-учасника цивільних відносин, заслуговує на увагу проблема кореспондування змісту зазначеної норми ЦК України та відповідних положень чинного КК, вирішення якої дозволить об-

---

² Див.: Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть Общая [Текст]. – Третье изд. – Киев : Типо-литогр. ВЫСОЧАЙШЕ утв. Товарищ. И. Н. Кушнерев и К^о в Москве, Киев. отд-ние, 1891. – С. 267–279.

ґрунтувати місце фізичних осіб у змісті «компонентів» кримінально-правових відносин та з'ясувати ступінь (міру) допустимого «запозичення» положень цивільного законодавства при криміналізації злочинів.

Як елемент складу злочину суб'єкт злочину характеризується певними ознаками, які поділяються на обов'язкові та додаткові. До обов'язкових ознак суб'єкта злочину належать: фізична особа; загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність; осудність особи. Відсутність будь-якої із цих обов'язкових ознак указує на відсутність суб'єкта злочину взагалі. У тих випадках, коли, окрім обов'язкових ознак суб'єкта злочину, передбачаються його додаткові ознаки, їх (ознак) наявність (сукупність) дає змогу охарактеризувати суб'єкта злочину як спеціального. Ознаки такого спеціального суб'єкта можуть закріплюватись в окремих нормах КК або визначатися тлумаченням їх окремих положень. У разі відсутності будь-якої ознаки спеціального суб'єкта злочину наявність складу злочину, елементом якого є такий суб'єкт, виключається. Проте в окремих випадках відсутність усіх ознак спеціального суб'єкта не означає відсутності складу іншого злочину, суб'єкт якого є загальним, або зміст спеціального суб'єкта цього злочину (іншого злочину) передбачає сукупність його інших ознак.

Визначення спеціального суб'єкта злочину як «фізичної особи, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа» наводиться у ч. 2 ст. 18 КК і фактично охоплює випадки, коли «певна особа», окрім загальних, наділена відповідними додатковими ознаками. У цьому плані слід погодитися з В. О. Навроцьким, який спеціальним суб'єктом визнає такий вид суб'єкта, котрий виокремлюється із загального і при цьому наділений усіма ознаками загального суб'єкта складу злочину³. Наприклад, суб'єктом зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК) може бути лише службова осо-

---

³ Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 256.

ба, ознаки якої конкретизовані у примітці до ст. 364 КК, а суб'єктом зловживання повноваженнями – особа, яка надає публічні послуги (зміст такого суб'єкта визначається у ч. 1 ст. 365² КК). З огляду на це в сучасній кримінально-правовій науці існує нагальна потреба формалізації підстав, за якими відбувається «виокремлення спеціальних суб'єктів складу злочину», а також зміни редакції ч. 2 ст. 18 КК⁴.

Оскільки суб'єкт злочину є елементом складу злочину, його ознаки встановлено в нормах Загальної частини КК України та, у разі визначення законодавцем його спеціальних ознак, у нормах Особливої частини КК.

Певним чином ознаки спеціального суб'єкта злочину впливають на характеристику суспільної небезпечності злочину певного виду чи його окремого різновиду. Так, підвищена суспільна небезпечність порушення розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя), вчиненого службовою особою або працівником медичного закладу, яким відомості про усиновлення (удочеріння) стали відомі по службі чи роботі (ч. 2 ст. 168 КК), пояснюється тим, що, окрім заподіяння шкоди інтересам сім'ї, в якій відбулося усиновлення (удочеріння), вчинене псує репутацію системи органів, які забезпечують ці процеси, створює атмосферу недовіри до них і відповідно стримує людей від усиновлення (удочеріння) тощо.

Конкретизація у нормах КК ознак спеціального суб'єкта злочину стосується виконавців злочинів у разі співучасті, тоді як особи, що виконують функції організатора, пособника чи підбурювача, можуть такими ознаками бути і не наділені, а при кваліфікації їх дій мають ураховуватись відповідні ознаки загального суб'єкта злочину.

Принцип винної відповідальності передбачає презумпцію того, що кримінальна відповідальність настає за діяння, осмислене особою, яка його вчинила. Для розкриття ознак суб'єкта злочину важливим є встановлення на

---

⁴ Там само. – С. 255–256.

законодавчому та правозастосовному рівнях вікових критеріїв, які б дозволяли робити висновок про те, що особа належним чином сприймає свої дії та здатна керувати ними. Зазначене полягає не лише у правильній оцінці фактичних ознак конкретної життєвої ситуації, а й її соціального аспекту, зокрема, співвідношення дій особи та її оточуючих з усталеними моральними та правовими нормами.

Запровадження вікових меж кримінальної відповідальності зумовлене існуючими у конкретному суспільстві уявленнями про набуття більшістю його членів здатності розуміти суспільний характер своїх дій та/або їх наслідків (у тому числі суспільно небезпечних) із моменту досягнення певного віку. У КК України встановлено, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (ч. 1 ст. 22 КК). У ч. 2 ст. 22 КК визначено види злочинів, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Цей вік є так званим зниженим віком кримінальної відповідальності.

Застосування заходів кримінально-правового впливу до осіб, що досягли 14 років, зумовлене принаймні двома обставинами. По-перше, вважається, що всі ознаки відповідних складів злочинів правильно сприймаються та оцінюються 14-річними підлітками; по-друге, суспільною небезпечністю та поширеністю відповідних злочинів.

В окремих випадках суб'єктом злочину може бути лише особа у віці, який перевищує 16 років. Так, військові злочини можуть бути вчинені військовослужбовцями або військовозобов'язаними. Цього статусу особа набуває по досягненні 18-річного віку. Постановлення завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК України) може бути вчинене лише суддею (для набуття статусу судді відповідна особа має досягти 25-річного віку). Таким чином, ознаки, які характеризують осіб у наведених прикладах і стосуються їх віку та статусу (професійного статусу), є обов'язковими для суб'єкта складів цих злочинів. В. О. Навроцький із цього

приводу слушно зазначає: «Якщо злочин може бути вчинений лише певним колом фізичних, таких, що досягли певного віку, осудних осіб, то юридично значущі ознаки, які характеризують таких осіб, також стають обов'язковими для суб'єкта цього складу злочину»⁵.

У КК поняття «вік» стосовно суб'єкта злочину згадується у статтях Особливої частини. Воно також закріплене у статтях 22, 56, 57, 60, 61, 97, 102, 105, 107, 108 КК.

В Україні проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочину залишається дискусійною, насамперед у зв'язку з неоднозначним узгодженням (відповідністю) запропонованих підходів до розв'язання цієї проблеми з існуючими у кримінальному праві принципами винної та особистої відповідальності. Крім того, невирішеною залишається проблема можливості чи неможливості вчинення юридичною особою «діяння» у кримінально-правовому розумінні цього слова⁶.

У той же час, незважаючи на традиційне несприйняття юридичною доктриною України кримінальної відповідальності юридичних осіб, включення України у світовий правовий та політичний контекст дало певним науковцям підстави для обґрунтованого висновку про те, що запровадження такого інституту цілком можливе (як приклад наводиться факт існування у низці статей Особливої частини КК положень щодо конфіскації предметів, які не обов'язково є власністю засудженого, що суперечить положенням ст. 59 КК України)⁷.

---

⁵ Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 226.

⁶ На ці проблеми неодноразово зверталась увага у дисертаційних дослідженнях (див.: Михайлов, О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. О. Михайлов ; Акад. адвокатури України. – К., 2008. – 171 с.; Пасека, О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Ф. Пасека ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2010. – 235 с.).

⁷ Див.: Кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 359. Існуючі в українській науці кримінального права аргументи, доводи «проти кримінальної відповідальності» та «на користь кримінальної відповідальності» юридичних осіб узагальнено навів В. О. Навроцький, зазначивши, що проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб «...не може бути розв'язана в юридичній площині, а потребує вольового політичного вирішення». При цьому один із можливих варіантів вирішення цієї проблеми В. О. Навроцький

На нормативному рівні наведені «неоднозначності», що виникають на шляху запровадження в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб, пропонуються у проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб» (реєстр. № 2032 від 17.01.2013 р.), поданому до Верховної Ради України Кабінетом Міністрів України (далі – проект Закону № 2032). Цим проектом, зокрема, пропонується внесення змін до КК, КПК, законів України «Про засади запобігання і протидії корупції» та «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», які визначають нормативні підстави і загальні правила застосування до юридичних осіб «заходів кримінально-правового характеру», а саме: штрафу, заборони займатися певним видом діяльності, конфіскації майна, ліквідації. Зокрема, підставою для застосування до юридичних осіб зазначених засобів пропонується визнавати вчинення самостійно або у співучасті злочину від імені та в інтересах такої юридичної особи її керівником, засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою, а так само використання такими особами у будь-який спосіб юридичної особи з метою вчинення, приховування злочину чи його наслідків.

Доповнення КК такими нормами дозволить, за словами П. П. Андрушка, імплементувати у національне законодавство положення відповідних нормативно-правових документів (конвенцій), ратифікованих Верховною Радою України, щодо відповідальності юридичних осіб за певні види злочинів, визначених конвенціями, вчинених від імені та/або в інтересах юридичних осіб їх уповноваженими органами⁸. Тим самим, відзначає вчений, Україна,

---

убачає в обговоренні та визначенні відповідних питань у ході запровадження в Україні інституту кримінального проступку. «Не зачіпаючи в цілому питання про суб'єкта злочину як фізичну особу, – пише вчений, – за кримінальний проступок можна ввести відповідальність і юридичних осіб» (Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 235).

⁸ Про аналіз таких міжнародно-правових документів, що стосуються реформування антикорупційного законодавства України, докладніше див.: Андрушко, П. П. Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України [Текст] / П. П. Андрушко. – К. : Атіка, 2012. – 332 с.

по-перше, виконає взяті на себе зобов'язання щодо встановлення відповідальності юридичних осіб за вчинення від їх імені та/або в їх інтересах окремих видів злочинів; по-друге, проблема відповідальності юридичних осіб буде вирішена системно і комплексно, а не частково – встановлення відповідальності юридичних осіб лише за одну групу злочинів⁹.

Однак, незважаючи на зазначені позитивні моменти, розробникам проекту так і не вдалось визначити сутність і основний зміст поняття «заходи кримінально-правового характеру», що можуть застосовуватися до юридичних осіб, обґрунтувати доцільність застосування зазначених заходів у названих видах, а також можливість їх застосування до юридичних осіб публічного права, які неповністю утримуються за рахунок Державного бюджету (наприклад, до Національного банку України, який з цього приводу висловив «...цілком зрозуміле занепокоєння і стурбованість щодо можливих правових наслідків»¹⁰). Незрозумілою є й доцільність передбачення підстави для застосування заходів кримінально-правового характеру для юридичних осіб, якщо при визначенні такої підстави йдеться про вчинення злочину від імені та в інтересах юридичної особи уповноваженою особою та використання нею юридичної особи у будь-який спосіб.

Аналізуючи зміст проекту Закону України № 2032, П. П. Андрушко пояснює, що потребуватиме відповіді запитання щодо юридичної природи заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб, а саме чи є вони або ні новою формою реалізації кримінальної відповідальності. У проекті Закону України № 2032 терміни «відповідальність» і «відповідальність юридичної особи» не вживаються взагалі. Також дослідник акцентує увагу на відмінностях запропонованого цим проектом визначення підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру

---

⁹ Див.: Андрушко, П. П. Щодо відповідальності юридичних осіб за корупційні правопорушення у вигляді застосування до них заходів кримінально-правового характеру [Текст] / П. П. Андрушко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 109.

¹⁰ Там само. – С. 112.

та підстави кримінальної відповідальності особи, закріпленої у ч. 1 ст. 2 КК. При цьому П. П. Андрушко слушно підкреслює, що з позиції доктрини кримінального права юридична особа сама по собі не може вчинити будь-які дії, у тому числі такі, які можуть містити склад злочину чи розцінюватись як участь у якихось злочинах. Конкретні злочини можуть бути вчинені лише конкретними фізичними особами – її працівниками (персоналом), у тому числі її службовими особами (керівниками), чи уповноваженими особами юридичної особи, які не мають трудових відносин з юридичною особою¹¹.

Таким чином, проекту Закону України № 2032 властива доволі типова вада законопроектів, автори яких намагаються реформувати інститути кримінального права, а саме: фрагментарність розв'язання проблеми, що стає однією з підстав перенесення дати введення певних законодавчих актів у дію¹². Тому не виключено, що цей проект або не буде остаточно прийнятий взагалі, або у разі прийняття його спіткає доля бути «відтермінованим».

Відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Наведена кримінально-правова норма дає змогу зробити висновок про те, що стан осудності наявний (відсутній) лише під час вчинення злочину. Особа не може бути визнана неосудною, якщо вона не вчинила злочин певного виду.

Аналіз кримінально-правової норми про осудність дозволяє виділити такі критерії їх визначення – юридичний (психологічний) та медичний (біологічний). Юридичний критерій осудності полягає у здатності особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність (їх фактичний зміст та суспільно-правове значення) та керувати ними. Медичний критерій осудності – це стан психіки особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння, який дає змогу харак-

---

¹¹ Андрушко, П. П. Щодо відповідальності юридичних осіб за корупційні правопорушення у вигляді застосування до них заходів кримінально-правового характеру [Текст] / П. П. Андрушко // Бюл. М-ва юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 111, 114–115.

¹² Див.: Кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 358–259.

теризувати її як достатнім чином психічно здорову.

Зазначені критерії є взаємопов'язаними й у своїй сукупності дозволяють визнати особу осудною¹³.

Протилежним поняттю осудності (як за фактичним змістом, так і за юридичними наслідками) є поняття неосудності¹⁴. Згідно з ч. 2 ст. 19 КК не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Установлення судом у особи стану неосудності за певних умов тягне за собою застосування до неї примусових заходів медичного характеру.

Отже, неосудність – це хворобливий психічний стан людини, який спричиняє втрату нею здатності усвідомлювати свою поведінку та керувати нею. Аби стати підставою для визнання особи неосудною, такий стан повинен мати місце під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України.

У теорії кримінального права проблема виділення критеріїв неосудності, підстав та особливостей їх формалізації є доволі дискусійною, принаймні під час характеристики за допомогою таких критеріїв «вчиненого діяння та правових наслідків неосудності» та «того, як виявляються воля та свідомість особи при вчиненні нею діяння»¹⁵.

---

¹³ Докладніше про співвідношення цих критеріїв у сучасному кримінальному праві України див.: Бурдін, В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) [Текст] : монографія / В. М. Бурдін. – Львів : Львів. нац. ун-т, 2010. – С. 110–188.

¹⁴ У сучасній кримінально-правовій науці висловлюються різні думки з приводу співвідношення понять осудності та неосудності. Так, В. М. Бурдін вважає, що поняття осудності за змістом є позитивним, а отже, і первинним відносно негативного за змістом поняття неосудності (див.: Бурдін, В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) [Текст] : монографія / В. М. Бурдін. – Львів : Львів. нац. ун-т, 2010. – С. 331). На думку В. О. Навроцького, поняття неосудності є дзеркальним до поняття осудності (див.: Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 241).

¹⁵ Див. про це: Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 243–244.

Медичний критерій характеризується наявністю хоча б одного з визначених у ч. 2 ст. 19 КК хворобливих станів психіки: хронічне психічне захворювання; тимчасовий розлад психічної діяльності; недоумство; інший хворобливий стан психіки. Визначення наявності чи відсутності хворобливого психічного стану в особи вимагає обов'язкового проведення експертизи. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 р. № 7 «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» звертається увага на те, що неосудність є юридичною категорією, а тому визнання особи неосудною належить виключно до компетенції суду (абз. 1 п. 3).

Хворобливі стани психіки людини для визнання її неосудною можна поділити на кілька груп.

Хронічні психічні захворювання – це такі розумові розлади, які або є невиліковними, або потребують тривалого часу для їх лікування. Вони зазвичай призводять до стійких змін в особистості хворого. До них можна віднести шизофренію, епілепсію, маніакально-депресивний психоз, прогресивний параліч та ін.

Тимчасові розлади психічної діяльності. Як правило, вони піддаються лікуванню та обмежені певними часовими проміжками. Часто такі стани виникають миттєво (патологічне сп'яніння, патологічний афект, гострий алкогольний психоз та ін.).

Недоумство (олігофренія). Такий стан є уродженим. Подібні патологічні відхилення у психічному розвитку спричинені родовими травмами або захворюваннями, перенесеними у ранньому дитинстві. Об'єднуючою ознакою цих станів є загальна психічна неповноцінність людини. При цьому розрізняють кілька ступенів олігофренії (недоумства): легкий (дебільність), середній (імбецильність) та тяжкий (ідіотія).

Окрему групу утворюють психічні розлади, об'єднані терміном «*інший хворобливий стан психіки*». Такі стани не є психічними захворюваннями, але,

зумовлюючи тимчасові, хоча іноді й досить суттєві відхилення розумової діяльності людини, вони мають ураховуватися при визначенні медичного критерію неосудності (деякі форми психопатій, психічні розлади після перенесених важких інфекційних захворювань, психічні розлади, зумовлені наркотичним голодуванням, тощо).

Юридичний критерій неосудності у ч. 2 ст. 19 КК позначено такими словами: особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Цей критерій характеризується інтелектуальним та вольовим моментами (ознаками). Інтелектуальна ознака юридичного критерію неосудності полягає у нездатності особи усвідомлювати характер та значення вчинюваних нею дій (бездіяльності). Вольова ознака полягає у відсутності здатності особи керувати своєю поведінкою, часто навіть за умови збереження адекватного сприйняття її небезпечності, наприклад, kleptomania або pyromania (відповідно пристрасть до крадіжок або підпалів).

У разі, якщо особа, яка вчинила злочин у стані осудності, захворіла до постановлення вироку на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, вона не підлягає покаранню. Оскільки невід'ємною складовою покарання є державний осуд, однак особа, яка захворіла на зазначену психічну хворобу, не може адекватно сприймати такий осуд і зміст покарання, то згідно з ч. 3 ст. 19 КК до неї за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру. Після одужання така особа може підлягати покаранню, якщо відсутні правові підстави звільнення її від кримінальної відповідальності або покарання.

Поняття обмеженої осудності в українському кримінальному законодавстві було закріплене вперше (ч. 1 ст. 20 КК). Нею визнається такий психічний стан особи, який під час вчинення злочину через наявний психічний розлад виключає здатність особи певною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Таким чином, стан обмеженої осудності ха-

рактизується наявністю в особи психічного розладу, що не позбавляє її здатності усвідомлювати свою поведінку та (або) керувати нею.

Зміст поняття обмеженої осудності особи визначається за двома критеріями – медичним та юридичним (у літературі їх ще називають відповідно біологічним та психологічним¹⁶). Медичний критерій вказує на наявність в особи психічного розладу. Однак конкретні різновиди такого розладу в ст. 20 КК не визначено. У зв'язку з цим на правозастосовному рівні існує проблема доцільності визнавати такими різновидами *будь-який* психічний розлад, що підтверджується відповідним медичним діагнозом. Зрештою, така нормативна невизначеність значно ускладнює встановлення на практиці «межі», за якою психічні розлади, що тягнуть за собою певну нездатність особи усвідомлювати свою поведінку та (або) керувати нею, відрізняються від тих різновидів, що зумовлюють нездатність усвідомлювати свої дії чи бездіяльність та (або) керувати ними не в повному обсязі.

Юридичний критерій обмеженої осудності утворюють інтелектуальна та вольова ознаки. Інтелектуальна ознака охоплює нездатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність), а вольова – нездатність особи повною мірою керувати ними.

Слід відзначити, що в літературі відстоюється підхід, згідно з яким стан обмеженої осудності може бути викликаний хронічним алкоголізмом, наркоманією та токсикоманією, але в цьому разі суд не може визнати особу обмежено осудною. Цей висновок, за словами А. А. Музики, впливає із положень ст. 96 КК, що передбачає можливість застосування, незалежно від призначеного покарання, примусового лікування до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. На відміну від них

---

¹⁶ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [Текст] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К.: Юрид. думка, 2012. – С. 84. Також висловлюється думка про наявність юридичного, психологічного та медичного критеріїв обмеженої осудності (див.: Українське кримінальне право. Загальна частина [Текст]: підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 252–253) або медичного, юридичного та клінічного (див.: Орловська, Н. А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. А. Орловська; Одеська нац. юрид. акад. – О., 2001. – С. 12–13).

до обмежено осудних (і неосудних) застосовуються примусові заходи медичного характеру, а не примусове лікування, що вказує на різний правовий статус цих осіб¹⁷.

У ст. 21 КК закріплено положення, за яким особа, котра вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. У такої особи, як правило, зберігається контакт з оточуючим середовищем, вона не втрачає можливості усвідомлювати свої дії та керувати ними, а шкідливий вплив алкоголю і наркотичних речовин на організм людини різко збільшує прояви агресії, неповаги до норм моралі та права. Водночас при обґрунтуванні кримінальної відповідальності за діяння, вчинені у стані сп'яніння, у літературі відзначається відсутність медичного критерію неосудності¹⁸. У зв'язку з цим звернемо увагу на те, що текстуально зміст ст. 21 КК відрізняється від передбаченого у п. 13 ч. 1 ст. 67 КК формулювання: «вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів». Крім того, про перебування особи «в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують її увагу та швидкість реакції» зазначається у ст. 287 КК. Отже, у цій статті законодавець розрізняє стан сп'яніння та стан, за якого особа, що керує транспортним засобом, перебуває під впливом не будь-яких лікарських засобів, а лише тих, що знижують увагу та швидкість реакції особи. З огляду на це слід констатувати відсутність у чинному КК єдиного підходу щодо позначення різновидів сп'яніння (станів сп'яніння), які за певних умов впливають на кримінальну відповідальність особи.

---

¹⁷ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України [Текст] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юрид. думка, 2012. – С. 84.

¹⁸ Там само. – С. 85; Кримінальне право. Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гусласького, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – С. 338. Див. також: Бурдін, В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння [Текст] / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2005. – 160 с.

Сп'яніння може бути алкогольним, наркотичним або токсичним. Алкогольне сп'яніння можливе у двох основних формах: патологічне і фізіологічне. У ст. 21 КК мова йде про другу з цих форм, адже саме при фізіологічному сп'янінні особа визнається осудною і підлягає кримінальній відповідальності. При патологічному сп'янінні особа може за необхідних підстав визнаватися неосудною. Патологічне сп'яніння є проявом тимчасового психічного розладу, який викликається вживанням певної кількості алкогольних напоїв, виникає раптово і триває протягом незначного проміжку часу (за певних обставин при такій формі сп'яніння вживання алкогольних напоїв може поєднуватися зі стресом, ураженням центральної нервової системи, черепно-мозковою травмою та ін.).

Наркотичне сп'яніння – це психічний стан людини, в основі якого лежать абстинентний синдром, комплекс розладів, що виникають в особі після раптового і повного припинення вживання нею наркотичних засобів. Ще одним видом сп'яніння є токсичне сп'яніння, тобто психічний стан людини, викликаний вживанням психотропних та інших одурманюючих речовин (психоактивні лікарські засоби або речовини, які не належать ані до алкоголю, ані до групи наркотиків, а також ароматичні летючі речовини, вживані в промисловості і побуті, – ацетон, бензин, хлороформ тощо)¹⁹.

Якщо ознаками алкогольного сп'яніння є: а) запах алкоголю з порожнини рота; б) порушення координації рухів; в) порушення мови; г) виражене тремтіння пальців рук; ґ) різка зміна забарвлення шкірного покриву обличчя; д) поведінка, що не відповідає обстановці, то наркотичне чи інше сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, характеризується такими ознаками: а) наявність однієї чи декількох ознак стану алкогольного сп'яніння (крім запаху алкоголю з порожнини рота); б) звужені чи дуже розширені зіниці, які не ре-

---

¹⁹ Докладніше про це див.: Стеблинська, О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. С. Стеблинська ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – 249 с.

агують на світло; в) сповільненість або, навпаки, підвищена жвавість чи рухливість ходи, мови; г) почервоніння обличчя або неприродна блідість (див.: Інструкцію про виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, затверджену наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України від 9 вересня 2009 р. № 400/666).

Берзин П. С., Гацелюк В. А. Субъект преступления

Работа посвящена исследованию признаков субъекта преступления, проанализированы возрастные критерии субъекта преступления, его обязательные и дополнительные признаки, раскрыто их содержание. Уделено внимание характеристики специального субъекта преступления. Высказано критическое отношение к проекту Закона Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты относительно внедрения мер уголовно-правового характера в отношении юридических лиц».

Ключевые слова: *преступление, субъект преступления, вменяемость, ограниченная вменяемость, невменяемость, возраст, с которого может наступать уголовная ответственность, специальный субъект преступления, юридические лица как субъект преступления.*

Berzin P.S., Gatseluk V.O. The Subject of Crime

The work is devoted to research of the signs of the subject of crime. The age criteria of the subject of crime, its obligatory and additional features are analyzed and their content is disclosed. The critical attitude to the draft of Law of Ukraine «On amending certain legislative acts regarding the implementation of the measures of criminal and legal nature in relation to legal entities» is expressed.

Key words: *crime, subject of crime, sanity, limited sanity, insanity, age of criminal responsibility, special subject of crime, legal entities as a subject of crime.*